

ऋषभ नावाची सार्थकता

ऋषभांच्या अशा श्रेष्ठ आणि जनकल्याणकारी गुणामुळेच त्यांच्या राज्यकाळी प्रजा अत्यंत सुखी होती. त्यांच्या राज्यात अशी एकही व्यक्ति नव्हती की जिला काही उणीवा भासत होत्या किंवा ज्याच्या गरजा पूर्ण भागत नव्हत्या. कोणलाही कोणत्याही प्रकारची याचना करावी लागत नव्हती. ध्तांनला फक्त ते ऋषभ राजाच्या कृपेचीच अपेक्षा होती. त्यांच्या राज्यकालाचे अशा शब्दातील वर्णन भागवतात उपलब्ध आहे (पूर्वस्कंध, ४/१८). सुदंर आणि डौलदार असे त्यांचे शरीर आणि यश, तेज, बल, ऐश्वर्य, बुद्धीमत्ता, कौशल्य, प्रभाव इत्यादी त्यांच्या गुणावरू न त्यांच्या पित्याने (नाभीने) ठेवलेले त्यांचे ऋषभ हे नाव सार्थक ठरले. कारण ते सर्व गुणधर्म त्यांच्यामध्ये सदैव विलसत होते. या संबंधीचे भागवतामधील विवरण पहा--

तस्य हि वा इत्थ वर्षणा वरीयसा बृहच्छलोकेन चौजसा बलेन
श्रिया यशसा वीर्य-शौर्याभ्या च पिता ऋषभ इति नाम चकार ।

-भागवतपुराण, ५/४/२.

अशा प्रकारे वर्षामधील त्याच्या वरिष्ठतेच्या आणि संपूर्ण राष्ट्रावरील कीर्ती, ओज, बल, वैभव, यश, विक्रम-पराक्रम इत्यादी त्यांच्या विपुल गुणाच्या वर्षावाच्या अपेक्षेने नाभिराज पित्यने त्याचे नाव ऋषभ असे ठेवले.

राज्यविभागाची रचना, राज्यकारभार, क्षात्रधर्म, कृष्णादिक वृत्तिव्यवस्थां कलाविद्याशिक्षण, निवास-वस्त्र-उपकरण-निर्मिती, आरोग्यविधी इत्यादी जीवनापायाच्या कल्याणकारी व्यस्थेबरोबरच ऋषभदेवानी मनोरजनार्थ त्रिविध गांधर्व विद्याही प्रवृत्त केली. आचार्य जिनसेनानी याचा उल्लेख पुढील शब्दात केला आहे--

विभुर्वृषभसेनाय गीतवाद्यार्थसंग्रहम ।
गांधर्वशास्त्रमाचख्यौ यत्राध्यायः परःशतम ॥ १२० ॥

-महापुराण, १६/१२०.

सर्वप्रथम ऋषभदेवानी वृषभसेन नावाच्या आपल्या मुलाल गीत, वाद्य आणि अर्थसंग्रह (अभियान) या स्वरू पात गांधर्व-विद्या शिकविली. त्या शास्त्रात शभरापेखा जास्त अध्याय आहेत.

एकदंदरीत शलाका पुरु षाळा ज्या ज्या गुणाची आवश्यकता असते त्या त्या सर्व गुणाची पूर्ती पुरु देव ऋषभनाथांमध्ये एकवटली होती. एक समजाधुरीण म्हणून ते सर्वश्रेष्ठ ठरले. कोणत्याही क्षेत्रातील त्यांच्या येग्येला वाण नव्हती. मानवी आयूष्यातील सर्व साध्याच्या परिपर्तीलाच ऋषभ हे नाव शोभले. जिनसेनाचार्य म्हणतात--

ऋषभोसि जगज्जयेष्ठः पुरुः पुरु गुणोदयः ।

नाभेये नाभिस्भूतेः इक्ष्वाकुकुलनदनः ॥ ७५ ॥

-महापुराण, पर्व २५.

आपण जगातील सर्व लोकामध्ये ज्येष्ठ आहात म्हणून आपणास ऋषभ म्हणताता. पुरु षामधील सर्व उत्तमोत्तम गुणाची परिपूर्ती झाल्याने आपण पुरु म्हणून प्रसिध आहात. शासनाच्या केन्द्रवर्ती विराजमान असलेल्या नाभिराजच्या पोटी जन्म झाल्याने आपण गुणकर्णिकारू प नाभेय आहात आणि इक्ष्वाकू कुलातील सर्वांचा आनंद विधाता असल्याने इक्ष्वाकु-कुलनंदन अशी आपली ख्याती पसरली आहे.

अशा रीतीने ऋषभदेवानी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातील प्रजानुशासन अत्यन्त व्यवकस्थत व पूर्व नियोजित पद्धतीने सफलतापूर्वक पार पाडले. प्रजाधर्म व शासकधर्म सुप्रतिष्ठित केले. वृद्धाची व तरु णाची कर्तव्यक्षेत्रे व त्याचे सामाजिक जीवनातील महत्त्व स्पष्ट केले. त्यांची अर्थनीती प्रजानुकूल होती. ऋषभाची राजयव्यवस्था व त्यामागील त्यांची विचारपद्धती याचा कालानुवर्ती अभ्यास केल्यास संशोधकाच्या मनात गोधळ निर्माण होणार नाही, आणि अपेक्षा आहे. कर्मभूमीच्या आरंभकाळी असलेली या भूमीची अवस्थ आणि राहिवासी लोकाची स्थिती लक्षात घेऊन त्यांच्या वैयक्तिक व सामाजिक गरजाची पूर्ती करण्यासाठी मानव्याच्या

दृष्टिकोणातून ऋषभदेवानी विचार केला व तो आचारात आणला. त्यासाठी त्यांनी आपली क्षमता व प्रभाव कसास लावला. दिव्य परिश्रम केले. आणि ते त्याचे श्रम सार्थकी लागले.

ऋषभ-संस्कृती

राज्यसंस्थाची व्यवस्था मुरल्यावर योग्य वेळी ती सर्व जबाबदारी सबल अशा पुढील फिरीवर सोपवून ते अध्यात्मिक क्षेत्रातील सर्वोदय तीर्थाची स्थापना करण्यासाठी बाहेर पडले. संसारी अवस्थेचा पूर्णपणे त्याग केला. धर्मचक्र-परिवर्तन करण्यासाठी केवलज्ञानाची आवश्यकता होती. त्याच्या प्राप्तीसाठी त्यांनी आत्मगुण सिद्धीचा मार्ग अवलबिला. आत्म्याचे बल वळ प्यासाठी, चेतोवृत्ती शुद्ध होण्यासाठी, शुद्ध ज्ञानगुणाची प्राप्ती होण्यासाठी त्यांनी संयमपूर्वक तपश्चर्या केली. पूर्वाश्रमातील प्रजाहितात्मक समभाव व मुनि--अवस्थतील तपःपूत प्रशमगुण दोन्हीही ऋषभरू प झाले. महासमणे उसभे अशी त्याची ख्याती पसरली. त्यांचा मार्ग व त्यांची परंपरा समण संस्कृती म्हणून सर्वश्रुत झाली. जैन धर्माचे सर्वच तीर्थप्रवर्तक पूर्वाश्रमीचे थोर क्षत्रिय राजे व गृहत्यगानंतरचे थोर समण मुनी होते. ही समणाची संस्कृती जितकी वैशिष्टपूर्ण तितकीच गहन आहे. या पुरुषे सत्तमानी लौकीक व पारलौकीक अशा दोन्ही क्षेत्रातील अपली कर्तवगरी पूर्णपणे पार पाडली आहे.

भोग व त्याग दोन्हीही धर्माचेच प्रत्यंग असून त्याचे फळही धर्ममय व पुण्यप्रद आहे. पुण्याचे प्रतीक म्हणून श्रेष्ठ भोगाची प्राप्ती झाली तर धर्म नेहमी धर्मानुबंधीच असतो. म्हणून पुनः धर्मचार व त्याचे प्रतीक त्याग अशा हया समणाच्या संस्कृतीला अनुसरू न जीवन-मार्गाची स्थापना गुगादिराज ऋषभनाथानीच प्रथमतः केली आहे. तेच त्या बाकुर-मार्गी सुखप्रद जीवन मार्गाचे आद्य प्रवर्तक होत. त्यासाठी त्यांनी संपूर्ण राज्यश्रीचा जितम् या सहजतेने भोग घेतला तितम् गाच लीलया तिचा त्यागही केला. त्यांना लौकीक मार्गाप्रमाणे मोक्षमार्गाचीही स्थापना आणि प्रतिष्ठा करावयाची होती. त्यासाठी ते अंतर्मुख बनले. देहावर, देहाच्या वासनेवर, इंद्रियाच्या विषयावर व मनावर त्यांनी विजय मिळविला. कोणत्याही प्रकारच्या उपसर्गानी व परिषहांनी ते विचलीत झाले नाहीत. हा त्यांचा संयममार्ग् सवयंभू स्तोत्रातील एका श्लोकामय शबदाकित केला आहे--

विहाय यः सागरन्वारिन्वाससं
 वधूं मिवेया वसुधावधूं सताम ।
 मुमुक्षुरिक्ष्वाकुन्कुलादिरात्मवान
 प्रभुः प्रवग्राज सहिष्णुरच्युतः ॥

-स्वयंभूस्तोत्र, १३.

मोक्षाला जाण्यास उत्सुक, इक्ष्वाकु-कुलातील आद्य आध्यात्मिक पुरूष अशा ऋषभदेवानी सागरजलरु पी वस्त्र परिधान करणान्य पृथ्वीरु पी वैभवशाली पत्नी बरोबरच स्वतःच्या सुशील पत्नीचाही त्याग करु न प्रव्रज्यामार्ग अनुसरला आणि तेथेच सहिष्णू वृत्तीने तपश्चर्या करु न ध्यानमार्गामध्ये अच्युत राहिले.

ऋषभांचा जीवनमार्ग

यापेक्षाही भांगवतामधील वृत्तन्त्वावरु न त्यांच्या व्यक्ति तमत्वाचा व जीवनहेतूचा बोध मानव्याच्या दृष्टीने अधिक चांगला होतो. त्यांची लोककल्याणाची प्रवृत्ती त्यांच्या त्याग-मार्गातही उत्कटतेने दिसून येते. आता त्याच्या वरील जबाबदारी दुपटीने वढ ली होती. साधुधर्म आणि गृहस्थधर्म अशा दोन्ही मार्गाचे नियमन त्यांनी उत्कृष्ट रीतीने केले. त्याच्या जीवनातील त्यागमार्ग हा जबाबदारी कमी करण्याचा प्रयत्न नव्हता. ती पळ्वाट तर मुळीच नव्हती. पलायन वादाचा व ऋषभांचा सुतराम संबंध नाही. लोकीक धर्माची प्रतिष्ठा पूर्ण झाल्यावर परलौकीक मार्गाचीही प्राण प्रतिष्ठा करण्यासाठी, धर्मार्थकामाबरोबरच माक्षाचीही सिध्दी करण्यसाठी, मानवधर्माच्या पूर्तीसाठी, जीवनातील सनातन गुणाच्या अभ्युदयासाठी या नव्या व अन्तिम जीवनदशेत प्रवेश करु न त्यांनी त्यात प्रयत्नपूर्वक यश मिळले. म्हणूनच त्याच्या समवसरणाला सर्वोदय तीर्थ हे यथार्थ नाम लाभले. ऋषभदेव पूर्णत्वाचे प्रतीक होते. कोणत्याही कार्यातील अपूर्णता त्याच्या व्यक्ति रत्वात विद्यमानच नव्हती. त्यांची दीक्षा केवळ जीवनदशेच्या पूर्णत्वाचा प्रयास होता. मंदिराच्या शिखराशिवाय कळस असा त्याचा दृष्टीकोण नव्हता. आधी पाया मग कळस असा त्याचा मार्ग सरळ होता. म्हणूनच त्यांनी मुनिवर्गाबरोबरच गृहस्थधर्माचेही नियमन केले--

भगवान ऋषभसङ्ग आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः
 केवलानन्दानुभवः ईश्वर एव विररीतवत कर्माण्यारभ्यमाणः
 कालेनानुगत धर्ममाचारेणोपशिक्षयन न तद्विदा सम उपशान्तो
 मैत्रः कारु णिको धर्मार्थयर्शः प्रजानन्दामृतावरोधेने गृहेषु लोक
 नियमयत ॥

-भागवत, ५/४/१४.

ऋषभ नाव घारण करणारे भगवान केवळ आत्मतन्त्रच (पूर्णतः स्वतत्र) राहून, स्वतः अनर्थपरंपरेपासून सदैव अबाधित राहून शुद्ध आनंदाचाच अनुभव घेणारे ईश्वरच होत. त्यांनी जगावेगल्या कामला (तपश्चर्यात्मक त्यागाला) आरंभ केला. कालानुरु प धर्माचा आचार करु न तो धर्म न समजाणान्या त्या तत्त्वमार्गाचे शिक्षा दिले. त्याच वेळी स्वतः समता, शान्तता, मित्रता, कारु ण्य, धर्म, अर्थ, यश, प्रजावात्सल्य आणि अक्षय आनंद या भावरु प अवस्थेमध्ये रत राहून गृहस्थाश्रमातील लोकाचाराचे नियमन केले. संस्कृत-अपभ्रश महापुराणंकार जिनसेन तथा पुश्पदन्त, हरिवशकार जिनसेन आणि पद्मपुराणकार रविषणादिक इतर सर्व जैन पुराणकारानी ऋषभमुनीचा केवळी विहार या क्षेत्रातील सर्व प्रदेशात झाला, त्यांनी सर्व भव्यांना धर्मापदेश केला असा एकमुखी उल्लेख केलेला अष्ट ळ्को. भागवत पुराणात देखील (५/६/८/ते११) ऋषभनाथच्या उपदेश विहाराचा थोडासा वृत्तान्त आलेला आहे. कोक, वेक, कुटकाचल इत्यादी प्रदेशात ऋषभानी जैन धर्माचा प्रसार केला. आणि कुटकाचलाचा राजा अर्हन हा ऋषभांच्या उपदेशाला अनुसरु नच राज्याचे अनुशासन करीत असे, असे सांगितले आहे. त्याच ऋषभाला विष्णूचा आठवा अवतार म्हणून त्यांची मान्यता आहे.

धर्मस्वरु प ऋषभ

श्रीमदभागवतामध्ये ऋषभ शब्दाची निश्च तीही सांगितली आहे. या नावाचे आचित्य दाखविणारा श्लोक विशेष म्हणजे तेथे स्वतः ऋषभनाथाच्याच मुखाने वदविला आहे. धर्म व धर्माराधना असतात. मात्र तपश्चर्या बाह्य व शारीरगतही असू शकते. या तपःक्रिया सांसारिक

किंवा जागतिक क्रियेपक्षा वेगळा असतात. बाह्य दृष्टीने त्या क्रियाचा अर्थ उमजत नाही. त्यातील संगती लक्षात येत नाही म्हणून सामान्य लोकाना त्या क्रिया बाह्य जगात विपरीत वाटतात. परन्तु धर्माचरणात त्या सुसंगतच असतात. कारण तो मार्ग त्यागमय असतो तर सामान्याची दृष्टी भागमय असते. याच गोष्टी स्पष्ट करताना भागवतात म्हटले आहे--

इदं शरीरं मग दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः ।

पृष्ठे कृतो मेयदधर्मं आरादतो हि मां ऋषभं प्राहुरर्याः ॥

-भागवत, ५/५/१९.

हे माझे शरीर जाणून घेणे कठिण आहे. माझे हृदय तर पवित्र आहे. त्या सत्तवावस्थेत धर्माची स्थिती आहे. सर्व प्रकारच्या अधर्माला मी अगोदरच मागे टाकले आहे; त्याचा परिहार केला आहे. म्हणूनच मला आचारशील लोक ऋषभ म्हणतात.

ऋषभनाथ तीर्थकरानी धर्मचक्र परिवर्तन करती करीत सर्वत्र विहार केला. जलवृष्टी करीत करीत मेघ सर्वत्र विहार करतात त्याप्रमाणे. ऋषभनाथ पूर्णतः वर्षाव केला. सर्वाना चित्तशान्तीचा लाभ झाला. शारीरिक स्वास्थ्याबरोबरच मानसिक स्वास्थ्याची गरत असते. हा चित्तस्वास्थ्याचा मार्गच संस्कृतीचा निर्दर्शक असतो. मात्र तयाचा विहित मार्ग यच्चयावत लोकाना कधीही पेलत नसतो. त्याना तो केवळ आदर्शभूत असतो. पण एवढ ग्रसाठीच त्याला विरोध करणे हे दुष्टपणाचेच गणले जाते. हाच भाव भागवतामध्ये परिक्षितीच्या शब्दात पुढीलप्रमाणे व्यं त केला आहे--

धर्म वृवीषि धर्मज्ञं धर्मोसि वृषरूपं पधृक् ।

यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद भवेत् ॥

-भागवत, १/१७/२२.

हे धर्मतत्त्व जाणणाऱ्या ऋषभ, आपण धर्माची (उपदेशामृताची) वृष्टी करीत आहात. धर्मवर्शावाचे स्वरू प धारण करणारे आपण स्वतः मूर्तिमंत धर्मच आहात! दुष्टाना जे स्थान प्राप्त होते ते अधर्माचरणाचेच फल असते.

ऋषभ-संस्कृतीचे वैशिष्ट्य

जैनधर्म ऋषभप्रणीत आहे. तो अर्थातच वैदिक धर्माहून वेगळा आहे. तो कषायांचा नाश करणाऱ्या ध्यान मार्गावरच आधारित आहे. तो सर्व अर्थाने ग्राहय आहे. याची नोंद भागवतकाराने स्पष्टपणे घेतली आहे. स्वतःच्या स्वरू पात्पक चेतना गुणांचा विकास हा जिनधर्माचा आधार आहे. आणि आत्मोन्ती सर्वाना इष्ट आहे. याच समुन्नत मार्गाची प्रभावना केल्यामुळे ऋषभनाथ पुन्हा पुनः नमस्कार करण्यास पात्र आहेत. श्रीमदभागवतातील शब्दातच त्यांची प्रशस्ती पहा--

ॐ नमो भगवते उपशीलाय उपरतानात्म्याय नमो अकिञ्चन-
वित्ताय ऋषिऋषभाय नरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे
आत्मारामाधिपतये नमो नमः इति ॥

-भागवत, ५/९/११.

भगवान ऋषभ ऋषीना नमस्कार! त्यांचा स्वभाव कषायाचा उपशम करणारा आहे. ते आत्म्याला अनुकूल असलेल्या विकारधर्मापासून विरक र आहेत. त्याना परतत्वस्वरू प धनाची आस्त्र गी किंचित मात्र नाही. ते सर्व पुरुषामध्ये नारायण आहेत. त्यांचा आत्मा परम पवित्र आहे. ते सर्वांचे श्रेष्ठ गुरु आहेत. ते आत्मस्थानाचे अधिपती आहेत. त्यांना पुन्हा पुनः नमस्कार.

भगवान ऋषभांच्या धर्ममार्गाची चर्चा भागवतात पुष्कळ ठिकाणी विखुरलेली आहे. त्यांच्या विविध तपश्चर्यानुयोगाचा उल्लेख मोठ्या आदरणीय शब्दात केला आहे. जैन धर्मग्रंथ त्यांना केवलज्ञानी म्हणतात तर भागवतात (५/६/२४)--

इति नानायोगचर्याचरणे भगवान कैवल्यपतिः ऋषभः ।

त्याना कैवल्यपतिः अशी संज्ञा दिली आहे. जैन ग्रंथात त्यांना योगिराट म्हटले आहे. योगी हा शब्द मुनिवाचक आहे. ऋषभांना योगी, यती, ऋषभ्, असे संबोधले असले तरी त्यांची मुनी हीच संज्ञा जास्त प्रचलित आहे. या सर्व शब्दातील अर्थ सामान्यपणे समान असला तरी ऋषभप्रणीत संध हा मुनिसंधच आहे. मुनिपरंपरा ही वैदिक ऋषिपरेपेक्षा वेगळी आहे. कारण ऋषभप्रणीत कषाय जिकण्याचा आत्मधर्म हा वैदिक क्रियाकाण्डापेक्षा स्पृतः वेगळा आहे. ऋषभपरेपरेतील मुनीची श्रेष्ठता त्यांच्या आत्मज्ञानावर आधारित आहे. मुण याचा अर्थ आत्मधर्म जाणणे अनुभवणे असा आहे. म्हणून ऋषभनाथाना किंवा त्याच्या प्रमाणलीतील धर्मसाधकांना मुनी म्हणतात. मुनिधर्म वीतराग किंवा जिन होण्यासाठी आहे. वेदकाळी मुनि व ऋषि या दोन वेगवेगळ्या परंपरेतील संस्था प्रचलित होत्या. त्यांचा मूलस्त्रोत स्वरू पाने वेगळा होता. म्हणून त्यांना मुनिसप्रदाय व ऋषिसंप्रदाय असेही म्हणतात. नंतरच्या काळी मुनिसप्रदायातून समण संस्कृती आणि ऋषिसप्रदाय प्रथम वैदिक व नंतर ब्राह्मण संस्कृती अशा दोन प्रवाहानी जन्म घेतला.

वैदिक आर्य भारतात येऊन स्थिरावल्यावरही काही काळ्पर्यत तरी मुनिपरंपरा व ऋषिपरंपरा एकमेकाना पूरक राहिल्या. परंतु आत्मश्रद्धेच्या बाबतीत मुळतूनच महदंतर असल्याने त्याच्या अनुयायांच्या उपासना-मार्गामध्ये व जीवनाविषयक दृष्टिकोणमध्ये विशाल अन्तर पडले. प्रवासी काही काळ्पर्यत एकाच मार्गाचे वाअसरू भासले तरी आपापल्या ध्येयविदूचे वळण आल्यावर दिशा बदलून इष्ट मार्गाने प्रवास करतात त्याप्रमाणे त्या दोन प्रणाली काही काळ बाहयतः व्यहारधर्मातील सादृश्यामुळे समान पातळीवर विहार करताना दिसल्या एकेच! पण आत्मश्रद्धा वेगवेगळी असल्याने त्याच्यात पुढे दार्शनिक फरक पडला व तो वळ त गेला. वैदिक यज्ञकर्मामुळे तर त्याचा व्यवहारधर्मही बदलला. ऋषीच्या वैदिक परंपरेत कर्मकाण्ड, मांसाहार, ऐहिक वैभवाची तृष्णा व त्यामुळे परस्पर असहिष्णुता इत्यादी अनात्म प्रवृत्ती वळ त्या. उलट पक्षी मुनीच्या मुळ प्रणालीमध्ये अहिसा, निरामिषता, सहिष्णुता, मैत्रिभाव आ मानव्याच्या प्रवृत्ती वळ ४८ लागल्या.

वैदिक दर्शनावर प्रभाव

पण त्यानंतरच्या काळी पुन्हा नवीन युग अवतरले आणि

- तस्मादात्मा वा अरे द्रष्टव्यः ।
-बृह. आ. उपृ, २/४/५.
- कि कारणम ब्रह्य कुतः स्म ।
-श्वेताश्वरतर उप., १/१.
- न प्राकत्वतः पुरा विद्या ब्राह्यणान गच्छति ।
-छांदोग्य उपृ, ५/३
- द्वया ह प्रजापत्या देवाश्चासुराश्च ।
ततः कनीयसा एव देवा ज्यासा असुराः ॥
-बृ. आ. उप., १/३/१.
- पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके।
संसारीत्यपरे । पर एव तु मन्त्रवर्णनात ॥
-बृ. आ. उप., १/४/६ भाष्य.
- अहं ब्रह्यास्मीति । तस्मात्तस्वर्वमभवत तद्यो यो देवानां
प्रत्यबुध्यत स एव तदभूवत्थर्षीणा तथां मनुष्याणां. . . .
-बृ. आ. उप., १/४/१०.
- प्लवा होते अदृढ यज्ञरूपा . . .
मूढ यज्रामृत्यु पुनरेवापयन्ति ।
-मुण्डक उप., १/२/७.
- अरे यासाठली आत्म्याचा विचार करावा.
- काय कारण ? ब्रह्म कोठे होता ?
- विद्या (आत्मज्ञान) पूर्वीही ब्राह्मणाजवळ नव्हती आणि पुढेही नसणार !

- प्रजापतीची दोन अपत्ये, देव आणि असुर. त्यापैकी देवल लहान होत. असुर तर ज्येष्ठ आहेत.
- परमात्माच हिरण्यगर्भ होय. (फक्त त हिरण्यगर्भ ऋषभनाथच एकटा परमात्मा होय). बाकी सर्व (देव) संसारी आहेत. मंत्रातील वर्णनावरून न तोच सर्वश्रेष्ठ होय.
- मी (प्रत्येक जीवतत्त्व) म्हणजेच ब्रह्म आहे. त्यापासूनच ते सर्व निष्पन्न इ गाले. हे तत्त्व देवाच्यापैकी ज्याने ज्याने जाणले तोच केवळ सर्व मानवामध्ये आणि ऋषभमध्ये तथागत झाला.
- यज्ञस्वरूपी या नौका फुळ या आहेत. . . त्या मुख्य याज्ञिना पुनश्च म्हातारपण व मुत्यु याच दशा पुनः पुनः प्राप्त होतात हे निश्चित.

अशा स्वरूपाचा विचार-प्रवृत्ती उसळून आल्या. तेव्हा त्यांना वैदिक ऋषी व ब्राह्मण आणि अवैदिक मुनी व यती याच्यातील भेद स्पष्टपणे समजला. आणि खन्या आत्मधर्मासाठी त्यांनी ऋषभ प्राणालीतील मुनीचा व यतीचा प्रशसा आरंभिली. यातून इंद्र या वैदिक देवतेवर बहिष्कार टाकण्यासारखा प्रसंग उक्षितवला (ऐतरेय ब्राह्मण, ७/२८).

मुनी आणि यती

या ऋषभांच्या परंपरेतील मुनीप्रमाणे वैदिक ऋषभ हे त्यांगी आणि तपस्वी नाहीत. त्यांची आरथा यज्ञाचारामध्ये गुतलेली दिसते. यज्ञातील हेतू ऐहिक वैभवशाली निगडित आहे. पुत्र, धन, धान्य इत्यादी ऐहिक संपत्तीसाठी ते इंद्रादिक देवताना आळवितात. त्यासाठी यजमानाकडून भोग-संपत्तीचा स्वीकार करतात. परंतु या विरुद्ध मुनि-यती पूर्णतः अपरिग्रहवादी दिसतात. आत्मगुणाचा साधनेत ते आपले कल्याण समजातात. भगवदगीतेतही ऋषी, मुनी व यतीचे स्वरूप विशंद केले आहे. तेथे मुनीना संयमी, विकाररहित व मोक्षपरायण मानले आहे तर यतीला कामक्रोधरहित, संयतचित्त आणि वीतराग म्हणटले आहे--

यतेद्वियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रेधो यः सदा मुक्त र एव सः ॥

-गीता, ५/२८.

जो इंद्रिये, मन, बुद्धी, यावरं विजय मिळवितो, मोक्षमार्गावर रत असतो तो मुनी होय.
त्याच्या इच्छा, भय, क्रेध इत्यादी सर्व वासना नष्ट होतात व तो मुक्त झाल्यासरखाच असतो.

दुःखेष्वनुद्विग्नपनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रेधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥

-गीता, २/५६.

ज्याचे मन दुःखामुळे उदविग्न होत नाही व सुखप्राप्तीमध्येही जो स्पृहालू बनत नाही;
तसेच आस्मती, भीती, क्रेध इत्यादी मनोविकार ज्याचे नष्ट झाले असून ज्याची बाह्यप्रवृत्ती
स्थिरावली आहे त्याला मुनी म्हणतात.

कामक्रेधवियुक्त जना यतीना यतचेतसाम ।
अभितो ब्रह्मयनिर्वाण वर्तते विदितात्मनाम ॥

-गीता, ५/२६.

जो कामक्रेधरहित, संयमी आणि आत्मज्ञानी असतो त्याला यती म्हणतात. त्याला
निर्वाणपदाची प्राप्ती होते.

उग्र व्रताचरण

असे हे मुनी व यती वैदिक परंपरेतील मुळीच नाहीत. सामवेदीय ताण्डयन्नाम्हण व
लाट्यायन - कात्यायन - आपस्तबीय श्रौतसूत्रामध्ये त्यांना शुद्ध करू न आपल्या परंपरेत
सामावून धेण्यासाठी ब्रात्यस्तोम नावाचा विधी सांगितला आहे. हे ब्रात्यही ऋषभांच्य परंपरेतीलच

मुनी होत. त्यांची व्रते फारच आग्रही व खडतर असल्यामुळेच त्यांना ब्रात्य म्हटले आहे (अर्थवेद, अध्याय १५) ते स्पष्टतः वेदविरोधी असल्याने वैदिकाच्या कोपाला बळी पडले. मात्र प्रश्नोपनिषदामध्ये--

ब्रात्यस्त्वं प्राणैक ऋशिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

या शब्दात त्याच्यविषयी आदरभाव व्यं र केला आहे. शांकरभाष्यामध्येही ब्रात्याचा अर्थ--

स्वभावतः एव शुद्ध इत्यभिप्रायः ।

असा सांगितला आहे. ही परंपरा ऋग्वेदामध्ये विस्कलीत स्वरू पात अष्ट व्ल असली तरी तिचे अस्तित्व मात्र नाकरता येत नाही. यातील काही स्थळांचा परिचय यापूर्वीच करू न दिलेला आहे.

वातरशना मुनी

श्रीमद भागवतामधील स्कंद ५, अध्याय ७ मध्ये ऋषभांचे चरित्र सांगितले आहे. प्रत्यक्ष विष्णूने वातरशना श्रमण मुनीचा धर्म प्रगट करण्यासाठी ऋषभावतार धेतला असा त्या अवतारहेतूसंबंधी स्पष्ट उल्लेख आहे (५/३/२०). शिवाय याच पुराणात तोच हेतू स्पष्ट करण्यासाठी--

अयमवतारो रजसोपप्लुत-कैवल्योपशिक्षणार्थः ।

-भागवतपुराण, ५/६/१२.

असे म्हटले आहे. रजोधारण वृत्ती, जैन मुनीच्या देहमलधारणंरू प अस्नान इत्यादी मूलगुणाची निर्देशक आहे. जैन मुनीचा मलपरिषह देखील प्रख्यात आहे. ते व्रत इंद्रिय-संयमाचे

एक आवश्यक अंग आहे. असे व्रतिक रजोजल्लिक समण मुनी या नावानेही प्रसिध्द आहेत. याच प्रणालीतील मुनीना वेदग्रंथामध्ये वातरशना हे विशेषण लावलेले आहे--

वातरशना ह वा ऋषयः श्रमणा उद्धर्घमस्थिनो
बभूवुस्तानृषयोर्थमायैस्ते
निलायमचूरस्तेनुप्रविश्युः कूशमाण्डानि तारु तेषु
अन्वविन्दच्छदया च तपसा च-, इति ।

-कृष्णायजुर्वेदीय तैतिरीयारण्यक, प्र. २/अनु. ७.

येथे वातरशना ऋषी म्हणजेचे जैन श्रमण मुनी अशी स्पष्टातिस्पष्ट व्याख्याच उपलब्ध आहे. याशिवाय ऋग्वेदातील उल्लेख पहा--

मुनयो वातरानाः पिशंगा वसते मालाः ।
वातस्यानु धाजि यन्ति यद्येवासो अविक्षत ॥ २ ॥
उन्मदिता मोनेयेन वातौ आतस्थिमा वयम ।
शरीरेदस्माक यूय मर्तासो अभि पश्यथ ॥ ३ ॥

-ऋग्वेद, १०/१३६/२-३.

वातरशना मुनी मल धारण करतात. त्यामुळे ते पिंगट दिसतात. जेव्हा ते प्राणवायूवर ताबा मिळवितात तेव्हा ते तपाच्या महिमेने देवतास्वरू प होतात (२). आनंदात मग्न होऊन आम्ही वायूप्रमाणे बंधनरहित होते. तेव्हा तुम्ही मर्त्य लोक आमचे हे फऱ र बाह्य शरीरच पाहू शकतात(३).

श्रेष्ठ मुनीची ही एक उत्कृष्ट ध्यानमय अवस्था आहे. अशा हया प्रकारच्या मुनीचा मार्ग समण भगवान ऋषभनाथानीच प्रस्थापित केला आहे. ध्यानमार्गी मुनीच्या प्रणालीमध्ये ते स्वतः ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ होते. त्याशिवाय या बाबतीत डॉ. मंगलदेव शास्त्रीचे मतही विचारार्ह आहे. त्यांनी ऋग्वेदीय वातरशना मुनीना आणि केशी मुनीना स्पष्ट शब्दात दिगबंर मुनी म्हटले आहे.

भारतीय संस्कृति का विकास : औपनिषद धारा (पान १८०) या आपल्या हिंदी ग्रंथात ते
लिहितात--

ऋग्वेद के एक सूक्त र (१०/१३६) मे मुनियो का अनोखा
वर्णन मिलता है । उनको वातरशना दिगंबर, पिशगा बसते
मला- मृत्तिकाको धारण करते हुए पिगल वर्ण और केशी-
प्रकीर्ण केश, इत्यादी कहा गया है । यह वर्णन श्रीमद भगवत
(पंचम स्कंध) मे दिये हुए जैनियो के आदि तीर्थकर
ऋषभदेव के वर्णन से अत्यंत समानता रखता है । वहां स्पष्ट
शब्दो मे कहा गया है की ऋषभदेव ने वातरशना श्रमण
मुनियो के धर्मो का प्रगट करने की इच्छा से अवतार लिया
था ।

वैदिक परंपरेमध्ये ऋषभांची उपासना

पुराणपरंमपरेमध्ये वेदगांथापेखा ऐतिहासिक तथ्ये जास्त प्रमाणात आढळता. तेथे
त्यांची माडणी संगतवार करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. वैदिक शब्द समुच्चयातील संदिग्धतेचा
परिहार करू न विधाने अधिक स्पष्टपणे मांडली आहेत. त्याचा विचारपूर्वक अभ्यास केला तर
वैदिक पदाचाही अर्थ स्पष्ट होऊ लागतो. या दृष्टीने पुराणग्रंथाना, ते वेदापेक्षा पुष्कळ्य अर्वाचीन
असूनही, अधिक महत्त्व आहे. भागवतामध्ये (५/३/२०) ऋषभांना विष्णूचा अवतार मानून त्यांचे
चारित्र आदरपूर्वक हाताळ्ये आहे. त्या वृत्तान्तातील मूळ तथ्ये जैनाच्या पारंपरिक इतिवृत्ताशी
सुसंगतच आहेत. विष्णुपुराणातही याच विधानाला पुष्टी मिळते आणि शिवपुराणात (७/२/९)
तर त्यांना शंकराचे अवतार मानले आहे. अगदी ऋग्वेदातही- मुनिर्देवस्य देवस्य सौकृत्याय सखा
हितः । (१०/१३६/४) देवाधिदेवाचे (अवतार असलेले) हे मुनी उपकारी, तिकारी सुहयद अहेत
असे म्हटले आहे.

भागवतामध्ये त्या ऋषभावताराचा हेतू श्रमण मुनीच्या धर्म संस्थापित करणे (५/३/२०)
आणि त्यांना अस्नानब्रती, मलोपसर्गजयी अशा (जैन) मुनिमार्गाने केवलज्ञानाच्या प्राप्तीचे

शिंक्षण देणे (५/६/१२) असा स्पष्टपणे सांगितला आहे. तेथेच ब्राह्मणोत्पत्तिमार्तण्ड, प्रकरण ५८ मध्ये त्या मुनिमार्गार्संबंधी योजलेल्या दिगंबराणा तपस्चिना ज्ञानिना इत्यादी पदामध्ये ज्ञानी, तपस्वी व दिगंबर अशां जैन धर्म-प्रणालीचा स्पष्टपण उल्लेख केला आहे. डॉ. मंगलदेव शास्त्रीच्या मताला हा फार मोठा आधार आहे. शिवाय शिवाचे अवतार हे रामावतार व कृष्णावतार यापेक्षा अतिप्राचीन मानलेले आहेत. त्यामुळे जैनधर्माची प्राचीनता वैदिकादी जैनेतर पुराव्यानीच सिध्द होते. या जैनधर्मीय श्रमण मुनिमार्गाच्या प्राचीनतलो ऋग्वेद आणि कृष्ण-यजुर्वेदासारख्या प्राचीनतर वेदग्रथाचही अनुकूल साक्ष आहे.

अर्थवेदातील काही भागही ऋग्वेदाइतका किंवा त्याहूनही प्राचीन असावा. तेथेही ऋषभप्रमणीत जैन मुनिमार्गाची व त्याच्या जीवनदशेच्या व्यहराची माहिती मिळते (विभाग १५). कृष्ण यजुर्वेदीय तैत्तिरिय आरण्यक, प्रथम भाग, प्रप्रा. २ अनु. ७ मधील जैन श्रमण मुनी व वातरशना मुनी याच्या एकत्वासंबंधी आणि पूज्यत्वासंबंधी एक अवतरणं येथेच पान १९३ वर सादर केले आहे. त्याशिवाय पुढील ओळीही विचाराह आहेत--

मरु त्वन्त वृषभं वावृधानमकवारि दिव्यं शंसमिन्द्रम् ।
विश्वासाहमवसे नूतनायोग्र सदोदामिहत हुवेम ।
उपयामगृहितोसीन्द्राय त्वा मरु त्वं एष ।
ते योनिरिन्द्राय त्वा मरु त्वते (१) ।

- कृष्ण ० तैत्ति ० संहिता, १/४/१७.

**Him with the Marutas, the mighty Vrsabha,
The bountiful, The divine ruler, Indra,
All- powerful, the real, Giver of strength,
For present aid let us invoke.**

-Keith.

ऋषभाचे दातृत्व उदार आहे, तोच लोकोत्तर प्रजापाल आहे. सर्वश्रेष्ठ इंद्र, अनंत ऋद्धिधारी, सनातन आणि वीर्यप्रदाताही तोच आहे! म्हणून ताबडतोबीच्या मदतीसाठी, मरु ताच्या समवेत असणाऱ्या सामर्थ्यशाली वृषभाची आळवणी करू या.

केशी

ऋषभ, वृषभ, सिसिनदेव, नारायण, महादेव, कैवलपती, रजोजल्लिक, स्वर्दृश देवाधिदेव, केशी, मुनी, यती, वातरशना, ब्रात्य, हिरण्यगर्भ, परमहंस, श्रमण, दिगंबर, जिन इत्यादी पदावली समानार्थीअसून समान शीलाचार दर्शकही आहेत. या सर्व शब्दावलीतून एक सुसंगत अभ्यास करता येतो. त्यासाठी भागवतादि पुराण-ग्रंथातून पुष्कळ सामग्री उपलब्ध होऊ शकते. त्यातून ऋषभनाथाचे चरित्र त्यांचे व्यक्ति रूपत्व व त्याचे कार्य इत्यादी संबंधी ऐतिहासिक वृत्तान्त सादर करता येईल. यापैकी पुकळशी विशेषण प्रत्यक्ष ऋषभाची अभिधान व्यपदेश-सबोधनात्मक गुणबोधकेच आहेत, किवा त्याच्याच आचारप्रणालीतील मुनीचा उल्लेख करण्यासाठी वारलेली आहेत. या प्रकारच्या मुनीचा साधना व तपश्चर्या याचा तुलनात्मक अभ्यास बोधप्रद ठरेल!

केशी याचा अर्थ केशधरी असा होतो. मात्र प्रसिद्ध टीकाकार सयणाचार्यानी त्या शब्दाचा अर्थ- केशस्थानीय रशमीचा धारक असा केला असून त्यातून सूर्य असा अर्थ कष्ठ प्याचा प्रयत्न केला आहे. परतु वातरशना मुनीवरोबर त्या अर्थाची सुसंगती जमत नाही. केशी स्पष्टतः वातरशना मुनिसधाचे अधिनायक आहेत. त्याच्या आचार-साधनेत मलधरण (मल परिषहजय), मौनवृत्ती, इंद्रियनिग्रह, आकिञ्चन्य, अपरिग्रह, केवलज्ञानाची उपासना, दिगंबरवृत्ती इत्यादी गोष्टी प्रमुख आहेत. त्या केशी सूक गत अशा मुनीचेच वर्णन आहे. ऋग्वेदामध्ये (१०/१०२/६) वृषभांनाच केशी म्हटले आहे. पुढे (ऋ. १०/१३६/४) केशीला महान हितकारी व उपकारी मुनी असे स्पष्ट म्हटले आहे. साणणाचार्यानी देखील वृषभ व केशी याचा वाच्यार्थ पहिल्यादा वेगळा सांगितला. परंतु प्रकारान्तराने पुनः म्हटले की- अथवा, अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभः अवावचीत भ्रशमशद्वयत इत्यादि. अशा प्रकारे केशी, वातरशना, श्रमण, वृषभ याच्या एकत्वाच बोध व त्याचे पूर्ण समर्थन ऋग्वेदातच आढ़ ल्ले.

वृषभ

याशिवाय भागवतामध्ये (५/३/२०)- वातरशनाम श्रमणानाम ऋषीणाम अर्ध्वमन्थिनाम असा त्याचा श्रमण-मुनि-वाचक अर्थ स्पष्ट करू न सांगितला आहे. पुढे तेथेच (भ. पु. ५/६/१२) त्यांना रजसोपल्लुत म्हटले आहे. तसेच ऋग्वेदामध्ये पुष्टळ ठिकाणी वृषभ याचा अर्थ बैल असा असला तरी आराध्य देवताच्या प्रार्थनेच्या संदर्भात त्या प्रकारचा चतुष्पाद प्राअसा अर्थ निश्चितपणे होऊ शकत नाही. ऋषभनाथ हे वृषभध्वज आहेतच. त्यामुळे त्या दोन शब्दाचे सान्निध्य आढळे साहजिकच आहे. पण श्रेष्ठ देवताचे आवाहन करण्याचा प्रसंग प्रस्तुत असताना बैल असा अर्थ कढ जे समर्थनीय आणि स्वीकारणीय होणार नाही. प्रार्थनेत बैलाचे आवाहन दिव्यत्वासाठी करणे सुसंगत नव्हे ! त्यासाठी ऋग्वेदातीलच ऋचा पहा--

ककर्दवे वृषभो युक र असीद
अवावचीत सारथिरस्य केशी ।
दुधर्युक रस्य द्रवतः सहानस
ऋच्छन्ति मा निष्पदो मुदगलानीम ॥

-ऋग्वेद, १०/१०२/६.

केशाधीर वृषभ हे मुदगल ऋषीचे ज्ञानी नेते (सारथी) होते. शत्रूंचा नाश करण्यासाठी त्यांची नियुक्त केली होती. रथरु पी शंरीराबरोबर जुपलेली मुदगल ऋषीची गायरु पी इंद्रिये शुद्धर्धरतेने पळत होती (चंचल बनली होती). तेच्चा वृषभाच्या तोउन शब्द (उपदेश) बाहेर पडल्याबरोबर ती इंद्रिये निश्चल झाली (रिथरावली) आणि मुदगल ऋषभच्या अंतरंगाकडे (मौदगलानी) वळली-आत्मवर्ती झाली. तात्पर्य:- निग्रहण सुटल्यामुळे गुदगल ऋषभची इंद्रिये परांगणमुख (विषयोन्मुख) झाली होती. पण अतिशय ज्ञानसंपन्न अशा केशाधारी वृषभांचा धर्मोपदेश ऐकून ती इंद्रिये अंतमुख बनली.

याच ज्ञानसंपन्न (केवलज्ञानी) केशी वृषभांची व त्याच्या दिव्य ज्ञानाची स्तुती ऋग्वेदामध्ये कोणत्या प्रकारे श्याब्दाकिंत झाली आहे हे पाहणे प्रसंगोचित ठरले. ही पुढील स्तुती वातरशना मुनीच्या वर्णनाच्या संदर्भात प्रस्तुत केली आहे. यावरु न केशी हे त्या मूनिसंघाचे अग्रणी आहेत

हेच तथ्य स्पष्ट होते. या संदर्भात केशाचा अर्थ सूर्य असा होत नाही. कारण त्याचा संदर्भ वातरशना मुनीकडे आहे हे उघड आहे. त्या सर्व मुनिसंधमध्ये केशधारी ऋषभ प्रधान आहेत--

केश्यग्नि केशी विष केशी बिभर्ति रोदसी ।
केशी विश्व स्वर्दृशे केशीद ज्योतिरु च्यते ॥ १ ॥
अंतरिक्षेण पतति विश्वारु पावचाकशत ।
मुनिर्देवस्य देवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥ ४ ॥

-ऋग्वेद, १०/१३६/१ व ४.

केशी (मुनी) अखिल विश्वासतील व स्वर्गातील सर्व पदार्थाना जाणतात-पाहतात. अग्नी, पाणी, आकाश व पृथ्वी या सर्व ठिकाणी केशीची ज्ञानदृष्टि व्यापलेली आहे. केशीलाच प्रकाशमान (ज्ञान) ज्योती म्हणतात- केवलज्ञानी म्हणतात. ते अंतराळातून विहार करतता. विश्वातील सर्व तत्त्वाचे विवेचन करतात. ते ज्ञानधारी मुनी देवाधिदेवाचेही उपकारी हितकारी आणि सुहदय आहेत.

हिरण्यगर्भ

हिरण्यगर्भ हे विवरणी आदिराज ऋषभनाथाचेच आहे. ते जैनधर्मीय प्रथम तीर्थकर आहेत. तीर्थकराची सामान्य जनापेक्षा आणि इतर शलकापुरु षापेक्षाही काही वैशिष्ट्ये असतात. त्याचे गुणही इतराच्या मानाने अतिशयतेने भारावलेले असतात. त्या सर्वात प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे पाच कल्याणक महोत्सव. तीर्थकराचा जीव जेव्हा गर्भात येतो तेव्हा त्या निमित्ताने जो कल्याणमहोत्सव होत असतो त्याला गर्भकल्याण महोत्सव म्हणतात. तेव्हा इंद्राच्या आदेशाप्रमाणे गुबेर गर्भकालामध्ये नित्य हिरण्यवर्षा करीत असतो. ऋषभनाथ हे पहिलेच तीर्थकर तेव्हा प्रसंगाचे लोंकाना नवल वाटले आणि त्याची हिरण्यगर्भ अशी ख्याती पसरली. त्याच्या संदर्भात या गुणविशेषणाचा उपयोग वेदग्रंथातही केलेला आढळूळो--

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रं भूतस्य जातः पतिरेक आसीत ।

स दधार पृथिवी द्यामुतेमा कसमै देवाय हविषा विघेम ॥

-यजुर्वेद, १३/४; २३/१ व २५/१०.

आणि अर्थर्ववेद, ४/२/७.

हिरण्यगर्भ (ऋषभ)च सर्व देवताचे अग्रणी आहेत. सर्व भूतमात्राचे तेच एकमेव पालक आहेत. (पूर्वजन्मी) स्वर्गाला आणि या (जन्मी) पृथ्वीलाही त्यानीच आधांर दिला आहे. तेव्हा (त्याच्याशिवाय) दुसन्या कोणत्या देवाला आपण हवी आर्पणं करावा ?

ज्याप्रमाणे वातरशंना मुनीचा अभ्यास करण्यास भागवत पुराणाची मदत होते त्याचप्रमाणे शिवपुराणाच्या मदतीनेही काही अस्पष्ट अशा ऋग्वेदीय त्र्याचा अर्थ अधिंक स्पष्टपणे लावण्यास हरकत नसावी. शिवपुराणामध्ये (७/२/९) ऋषभनाथाची गणना शिवाच्या प्रसिद्ध अठठावीस योगावतारामध्ये केलेली आहे. तेथेही त्याचा आदर मोठया प्रमाणात केलेला आढळतो. म्हणून त्या प्रकाशात ऋग्वेदातील त्रिधं बध्दो वृषभो रोखीति महादेवो मर्त्यानाविवेश । (४/५८/३) या ऋत्राचा अर्थ- (ज्ञान-दर्शन-चरि) या तीन गुणानी युक्त असे ऋषभ एक महान देवता होता. त्यानी या मर्त्य जगामध्ये विहार केला आणि (आपल्या दिव्यधनीने) धर्म घोषणा केली. असा करण्यासा कोणतीच हरकत दिसत नाही. वेदाचा सुनिश्चित अर्थ लावण्यास कोणीही विद्वान अद्याप तरी पूर्णपणे यशस्वी झालेला नाही. केशी, वृषभ, ऋषभ, वातरशंना, महादेव व हिरण्यगर्भ याच्या संबंधीच्या सर्व वेदवचनाचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यास त्यातील रहस्य पूर्णतः उलगडल्याशिवय राहणार नाही. याच संदर्भात ऋग्वेदातील (७/२१/५ आणि १०/९१/३) सिसिनदेवासंबंधीच्या (नगनदेव) ऋचाकडेही लक्ष देणे योग्य आहे. आशा सर्व अभ्यासामुळे जैन धर्माच्या प्राचीनतेवर चांगलाच प्रकाश पडेल !

इतिहासातील प्राचीनतमता

आज जितका इतिहास ज्ञात आहे त्यामध्ये सर्वात महत्त्वाची, सर्वाना पूज्य आणि सर्वामध्ये प्राचीन अशी थींग विभूती म्हणजे भगवान ऋषभनाथच होत. ऋग्वेदात (ऋषभ मा समानाना १०/१६६/१ इत्यादी) अनेक ठिकाणी त्यांना एक सर्वश्रेष्ठ दैवत कल्पून त्याची स्तुती केली आहे

भागवतपुराण (५/६/८ ते ११). तसेच विष्णुपुराण, शिवपुराण इत्यादी ग्रंथातील तीनही पुराण परंपरेत त्यांना सर्वोच्च परमात्म्याचा अवतार मानून त्यांची भग्न ती केलेली आहे. हे आतापर्यंतच्या अनेकविंध अवतरणाच्याया निरीक्षणावरू न आपण जाणलेले आहे. आणि ज्या पंरपरेतून या वर्षाला व्यक्ति स्वाचक नावे देण्याची प्रधंती प्रचलित झाली त्याच परंपरेचे ऋषभनाथ हे केळद्विदू आहेत. म्हणून भागवतपुराणा (५/४/३). मध्ये निर्देश केळ्याप्रमाणे नाभि. भरत याच्या मध्येकालामध्ये या वर्षाची ख्याति भंगवान ऋषभाच्या नावावरू नच सर्वत्र पसली असणे सर्वार्थाने समर्थनीय ठरते. पण त्याच्या व्यक्तित्वातील तीर्थकरत्व फारच प्रभावी असलयाने नामकरणासारख्या लौकीक बाबीची नोंद फारशी घेतली गेली नसावी. तरी ऋषभवर्ष व भगवान वर्ष या नामकरणाला निश्चित स्वरू पाची इतिहासाची साक्ष आहे.

पूजार्हता

यं नत्वा पुनरानन्ति न परं स्तुत्वा च यं नापरं
 भव्याः संस्तुवते श्रयन्ति न परं यं संश्रिताः श्रेयसे ।
 यं सत्कृत्य कृतादरं कृतधियः सत्कुर्वते नापरम
 स श्रीमान् वृषभो जिनो भवभयान्नस्त्रायता तीर्थकृत

-महापुराण, ३७/२०५.

भव्य जीव ज्याना नमस्कार केळ्यावर पुनः दुसन्या कोणालाही नमत नाहीत, ज्यांची स्तूती केळ्यावर पुनः दुसन्याची करीत नाहीत, स्वतःच्या अभ्युदयासाठी ज्यांचा आश्रय घेतल्यावर पुनः दुसरा आश्रय शोधीत नाहीत, ज्यांची पूजा करू न कृतकृत्य झाल्यामुळे पुनः केळ्हाही दुसन्याचा आदरस्म कर करीत नाहीत, असे सर्वश्रेष्ठ केवली भगवान वृषभनाथ तीर्थकर आमचेही संसारदुःख नष्ट करोत.

रत्नाकरकवीनी आपल्या भरतेशवैभव ग्रंथामध्ये भगवान ऋषभनाथाचा उल्लेख करीत असताना यत्र तत्र अत्यंत गौरवास्पद अभिधाने वापरली आहेत. त्या सर्वांची जंत्री करेण

अथभमानास्पद असले तरी तो मोह आवरणे भाग आहे. म्हणून येथे वाणगीदाखल अल्पसा उल्लेख देत आहे--

श्रीमन्महात्रैलोक राजेन्द्रमस्तकमणिगणरिणप्रस्तारितांदिग्रपयोज-

पूतिकर्मस्तोममथनविक्रम- त्रिजगदन्तर्बहिरवगमेक्षण-

त्रिजगददभुतशक्ति रयुत- अजरानन्तसौख्ययुत- श्रीवृषभेश्वरः ॥

- भ. वै., दिग्विजय, अंकमालासन्धिः

नित्यानुभूत-निजलाभविवृत्ततृष्णः ।

श्रेयस्य तदनया चिरसुत्रबुध्देः ।

लोकस्य यः करुणयाभयमात्मलोकम् ।

आख्यन्नमो भगवते ऋषभाय तस्मे ॥ १९ ॥

- भागवतपुराण, ५/६/१९.

आत्मगुणाची सिद्धी प्राप्त झाल्याने आत्मिक आनंदामध्येच सदैव दंग राहून जे स्वतः सर्व प्रकारच्या ऐहिक तृष्णोपासून पूर्णपणे परावृत्त झाले आहेत आणि त्याच्याच मार्गाने आपापले श्रेय साधण्यासाठी दीर्घ-कालीन झोप टाकून जागृत झालेल्या लोकाना कारुण्य व अभूत या तथ्यानी परिपूर्ण अशा उपदेशामृताने जे आत्मतत्त्वाचे विवरण करतात त्या भगवान ऋषभंदेवाना नमस्कार असो.

भारत - गौरव

निवासं भारते वर्षे आकाडःक्षन्ति सदा सुराः ।

न भारतसमं वर्ष पृथिव्यामस्ति भो द्विजाः ॥

- ब्रह्मपुराण, २७/७२.

नामकरणातील स्मृतिप्रेरणा

या पुण्यशील भारतभूमीवर अत्यंत प्रतापशाली व यंशशाली असे कित्येत राजे होऊन गेले. परंतु ज्याच्या नावावरू न एक ग्रंथ मोठ्या विशाल देशाचे नव्याने नामकरण झाले असे भाग्यशाली राजे केवळ तीनच. पुष्ट लळपराक्रमी आक्रमक व प्रशासक बाहेरु नही आले. येथे सत्ताधीश बनले. दीर्घ काल राहिले. त्यातून काही परत गेले तर काही येथेच विलीन झाले. काही विभक्तक्षणी झाले. काहीनी स्वतःच्या, पुत्र-पौत्राच्या किंवा इतर प्रिय व्यक्तीच्या नावाने नवी नगरे वसविली. काही स्थळाची पूर्व नावे बदलून ती स्वानुकूल केली. पण भरतर्षाच्या विशालपाणाच्या दृष्टीने ती नगण्यच ठरली.

काहीनी आपल्या नावे नवीन संवत्सर सुरु करण्याचा प्रयास केला. त्यातील थोड्याना यश मिळाले पण ते दीर्घकाळ टिकले असे मात्र कवितच घडले. त्यातही विक्रमशक आणि शालीवाहनशक बन्याच प्रमाणात परिणामकारक ठरले. आजही त्यांचा वापर होताना दिसतो. पण तो प्रादेशिकच आहे. वर्षव्यापी एकही नाही. याशिवाय आणखी काही रुढीप्रचलित आहेत. पण त्यांचा आवाका फारच लहान! आज आपल्यात खिस्तसंवत्सर अक्षरशः वर्षव्यापी आहे. भारत सरकारकडून त्यातही बदल करण्याचा प्रयन्त चालू आहे. पण त्याचा प्रभाव कितपत परिणामकारी ठरत आहे. पण त्याचा प्रभाव कितपत परिणामकारी ठरत आहे, हे आपणास माहीत आहेतच. आज आपल्या जीवन व्यवहाराच्या कक्षा किती तरी विस्तारल्या आहेत. आपण फक्त भारतातच गुंतून राहू शकत नाही. यास्तव जगात मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित असलेली सनावळ आपण वापरतो. यामध्ये त्यामागीत अधिशिट्ट व्यक्तीच्या आदरापेक्षा व्यवहारी भावच जास्त प्रभावी आहे हे स्पष्ट दिसते.

काही प्रादेशिक क्षेत्रविभागाच्या नावाप्रमाणेच संपूर्ण राष्ट्राचे नाव बदलण्याचा प्रयत्न वैदिक आर्योपासून सर्वच आगंतुक परकीयानी व आवासित आक्रमकानी करू न पाहिला आहे. पण इतर कोणत्याही एका व्यक्तीला ते जमलेले दिसत नाही. आजमितीस भारतास इंडिया व हिंदुरथान असेही म्हणतात. पण ही नावे मूलतः फक्त तसिधुप्रदेशाची व्यपदेशपदे असून तीही परकीयानी प्रचलित केलेली आहेत. त्या नावातून कोणत्याही व्यक्तीचा किंवा जमातीचा आदरभाव

अथवा स्मृतिप्रेरणा व्यक्त र होत नाही. उलट सिध प्रांताला किंवा सप्तनद प्रदेशालाच संपूर्ण भारत देश समजणान्या व्यक्तीच्या अज्ञानाचे ते प्रतीक आहे.

आज त्या प्रदेशातील बराच मोठा भांग भारताच्या राष्ट्रीय सीमेच्या कक्षेबाहेर आहे. तरी भारताच्या प्राकृतिक अभिव्यक्ती गीला हानी पोहोचलेली नाही. आपल्या वर्षप्राय देशाला हिदुस्थान अगर इंडिया म्हणणारे खुशाल म्हणोत ! पण त्या नावाना ती प्रतिष्ठा लाभत नाही की जी भारत वा भरतवर्ष या वर्णाच्चारात अधिष्ठित आहे. भारत या संबोधनातील व्यक्ति तमत्व इतराना कसे प्राप्त होणार? त्या व्यक्तीची दीवर आधारलेला आदरभाव आणि सांस्कृतिक वलय याची प्रभावळ केवळ भारताधिष्ठितच आहे! म्हणून आपल्या राष्ट्रीय घटनेने आपल्यासाठी केवळ भारत व इतराच्या संपर्कासाठी इंडिया अशी दोनच नावे ग्राहय ठरविली आहेत. इतराचा पूर्णतः परिहार झालेला आहे. आता तर वेस्ट इंडिजच्या संदर्भातील संभाव्य संभ्रम टाळण्यासाठी इंडिया वगळून फक्त र भारत हे एकच नाव धारण करण्याचा विचार पुढे सरसावत आहे.

पूर्वीचे नाव बदलून ज्या भरतचक्रीवरू न या देशाचे आजचे नाव नव्याने उजाळविण्यात आले त्याचा इत्थभूत इतिहास सूर्यप्रकाशाइतका स्पष्ट आहे. आज विद्यमान असलेल्या भारत वा भरतवर्ष नावापूर्वी अजनाभवर्ष किवा नाभिवर्ष हे नाव प्रचलित होते. तेही भरतचक्रीच्याच पूर्वजाच्या परंपरेतून निष्पन्न झाले होते, हेही तितकेच स्पष्ट आहे. त्यापूर्वीचेही नाव उपलब्ध इतराले आहे. ते होत हैमवत किंवा हिमवर्ष. मात्र ते कोण एखाद्याच्या व्यक्ति त्वाचे निर्दर्शक नव्हते. या आपल्या वर्षाची उत्तरीय मर्यादा आखणारा मानदण्ड जो आजचा हिमालय किवा पूर्वीच्या हिमवंत नावाचा महान पर्वत आहे, त्याच्याच नावावरू न त्या वर्षधर पर्वताच्या दक्षिणेकडील थेट सागरापग्रतचा सर्व क्षेत्रविभाग ओळखला जात होता. कृतयुगाच्या फार पूर्वी जोपर्यंत असे एखादे भारदस्त व्यक्ति तमत्व जन्मलेच नव्हते तोपर्यंत हे सीमादर्शक भौतिक नाव प्रचलित राहले होते.

वर्षनामकरणाचे उदातीकरण

मात्र जेव्हा या देशाला अलौकीक व्यक्ति तमत्व असलेल्या थोरातिथोर विभूती लाभल्या तेव्हा या वर्षाने त्याच्या नाम-सौभाग्याचे लेणे स्वीकारले. युगारंभाच्या प्रक्रिया-कालामध्ये एकाच परंपरेत एका पाठोपाठ अवतरलेल्या तीनही महापुरुषां षाना दुरंगी-तिरंगी व्यक्ति तमत्व लाभले.

त्याच्या जीवनकाळी कालपरिवर्तनाचा वेग महान होता. पृथ्वीवरील नैसर्गिक अवस्थांतर स्वतःच्या अंगावर पेलणारी आणि त्याचवेळी प्रजानुकूल स्थिती निर्माण करण्यास सर्वार्थाने समर्थ असणारी तीन नररत्ने एकाच कुलमालिकेत सातत्याने गुफल्याचे उदारण दुसरीकडे नसेल! तो युगारंभ, ती कुलपरंपरा, ती नररतने आणि तो देश सर्वच एकापेक्षा एक धन्य होत.

कृतयुगाच्या भल्या पहाटे उगवलेला शुक्राचा तेजस्वी तारा म्हणजे नाभिराज होत. ते जसे कुलकर-कुळातील कंठमणी होते तसेच ते अर्भकारोगयाचे अधिनायक होते. नाळकर्म त्यांच्याच कर्तृत्वाचे स्वाथ्यफल होय. शिवाय समाज-जीवनाचा कणा असलेलया शासनसंस्थेची प्रेरणा प्रथमतः त्यानीच दिली. या प्रेरणेला विन्याशीलता प्राप्त करू न दिली ती त्याच्याच पुत्राने-ऋषभदेवाने. कृतयुगीन सर्व जीवनकलाचे प्रणेते, राज्यसंस्थेच्या प्रागणातील प्रथम विश्वकर्मा आणि सर्वोदय तीथंराचे आद्य प्रवर्तक अशा अनेकविध जीवनक्षेत्रात ते विश्वगुरु ठरले. जीवन व्यवस्थेचा पाया ऋषभपिता नाभीना घातला तर त्यावर ऋषभदेवानी शुभकर जीवनमंदिर उभे केले आणि त्याच्या शिक्षकाची पूर्ती केली ती ऋषभपुत्र भरताने. त्याने दण्डशासनाचे जनकत्व, चक्ररत्नाचे स्वामित्व आणि भरतदेश वैभवाचे भोक दृच्छ अन्वर्थक करू न जीनातील सामाजिक व्यवस्थेचा आणि सुखाचही कळस गाठला. परिणामी या वर्षाचे उदात्तीकरणं घडून आले ते इतके की देवादिक उच्च कोठीतील जीवनाही या भारताच हवा वाटू लागला. येथील जीवन इतके विलोभनीय होते की यक्ष - किन्नर - गंधर्वादिकानाही ही भूमी अक्षरशः स्वर्गादपि गरीयसी आहे हे प्रत्यक्ष पटले. म्हणून स्वस्थांने सोडून त्यांनी भारतीय क्षेत्रविभागात मनसोक र हिर केला. आणि या भूमीचे उत्तराई होण्यासाठी तिच्या चरणी स्तुति- सुमनाजली मनोभावे वहिली.

या इतिहासावरू न पूर्वकालीन भारतीय समाटामध्येहि ऋषभपुत्र भरतचक्रीचे रथान कोणते होते हे प्रगटपणे दिसते. त्याच्या अंगी दोन्ही प्रकारचे सामर्थ्य होते. काही व्यं ती दैवाने थोर ठरतात तर काही स्वतःच्या कर्तव्यगारीच्या जोरावर थैर बनतात. भरतचक्री मात्र दिव्यपुरुष आणि कर्मपुरुषही असलयाने त्याची गणना शंलाका पुरु शामध्ये झाली आहे. त्यांचे आत्मबल अत्म ई होते. त्यांना तर्कातीत पुरु शार्थ-साधना जमली. ते प्रतिभाशाली विद्यार्थी होते. प्रतापी राजकुमार होते. न्यावंत प्रशसक होते. समर्थ प्रजापाल होते. वर्षान्त भूमी पादाक्रान्त करणाऱ्या चक्रवर्तीमध्ये त्यांचे कर्तृत्व आजही आद्यस्थानी विराजते. मानवी आणि दैवी ऐश्वर्य भागण्यात ते

पुण्यशील होते. गरजूचे पालन-पोषण करण्यात भरणशील होते. धर्माचरणात संयमशील होते. आणि राज्यत्याग करू न मोक्ष-साधना सिद्ध करण्यात केवळ आर्षभ होते.

भरताची पुण्यशीलता

भरताच्या चरित्राला लोकाच्या मनात आलौकीक स्थान होते. लोकाची अशी धारणा निर्माण होती की त्याचे चरित्र व सागितलयाने सर्व कामना सफल होतात. मानव-महामानव-अतिमानव अशा प्रणालीतून त्याच्या व्यक्तिं रत्वाचे उदातीकरणं संपन्न झाले होते. त्याच्यात दैवी शक्तीचा संचार होता. सर्वसाधारणं लोकाच्या मनात त्याच्या व्यक्तिं रत्वासाठी मोठा आदरभाव होता. भागवत पुराणात एके ठिकाणी म्हटले आहे की- हे राजन! भरताचे मन भगवदभक्तीने भरलेले आहे. त्याचे गुण निर्मळ असून राजर्षी भरताचे कर्मशील चरित्र कल्याणप्रद आहे. त्याचे पुण्यस्मरणं आयुष्य वळ घिणारे, संपत्तीचे संवर्धन करणारे यश देणारे असून स्वर्ग-मोक्षाच्या सिद्धीलाही साध्यनीभूत आहे आणि--

आर्षभस्येह राजर्षं मनसापि महात्मनः ।
नानुवर्त्मार्हति नृपो मक्षिकैव गरु त्मतः ॥ ४२ ॥
यो दुस्त्यजान दारसुतान सुहद्राज्य हयदिस्पृशः ।
जहा युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥ ४३ ॥

-भागवत, ५/१४/४२-४३.

ज्याप्रमाणे गरु डाच्या भरारीचे अनुकरणं माशी करू शकत नाही. त्याप्रमाणे ऋषभपुत्र भरत राजच्या मार्गाचे अनुकरण दुसरा राजा केवळ विचारानेही करू शकत नाही. तो राजर्षी महात्मा होता. मनाला भुरळ पाडणाऱ्या म्हणूनच त्याग करण्यास अत्यंत कठिण अशा स्त्रियांचा, पुत्राचा, मित्राचा आणि राज्यवैभवाचाही त्या उत्तमश्लोक भरतराजाने तरुण वयातच त्याच केला. त्या ऐहिक सुखाना त्याने तृणवत लेखले होते.

भरताने घडविलेला भारत

प्रजापालनाची भरतराजाची पद्धती कोणत्याही राजाला आदर्श होती. ती केवळ भरतप्रणाली म्हणूनच प्रसिद्ध आहे. ती पद्धत अवलंबणारा कोणीही नवा राजा भरत या पदवीस प्राप्त होते. आपल्या रामचरितमानस या नावाच्या लोकप्रिय ग्रंथात महात्मा तुलसीने भरत या पदाची निरु कंगी सांगितली आहे-

बिस्वभरन पोषन कर जोई । ताकर नाम भरत अस होई ॥

-रामचरितमानस, १/२२८/७.

लौकीक व अध्यामिक क्षेत्रातील जीवनामध्ये लोकोत्तर समन्य जीवनाभर साधने ही महान पुण्याची किमया आहे. ही सिद्धी प्राप्त होण्यस केवळ भारताचीच भूमी पात्र आहे. कारण येथील जीवनमार्ग लोकोत्तर पुण्यन्तानीच घडविला आहे. तरी पण त्याची पूर्ण सिद्धी भरतचक्रीसारख्या एखाद्याच सप्राटाला प्राप्त होते. भरत हा केवळ भरतसारखाच असे म्हणण्याशिवाय गत्यंतर नाही. भरताच्या लोकोत्तर गुणाचा उल्लेख करताना भागवतकारानी म्हटले आहे--

य इंद भागवतसमाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षभरतस्यानुचरित
स्वस्तययनमायुष्य धन्य यशस्य स्वर्ग्यापवग्य वानुशृणोत्या-
ख्यात्यर्थ्य अभिनंदति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते
न कांचन परत इति ।

-भागवत, ५/१५/४६.

राजर्षि भरताचे चरित्र, कल्याण, आयुष्य, संपत्ती व किर्ती या लौकीक गुणाची प्राप्ती करू न देण्यास समर्थ असून स्वर्ग आणि शैवटी मोक्ष या परम पुरुषर्थाच्या सिद्धीलाही ते साध्यनीभूत आहे. कारण भरतचक्री परम भगव असून त्याचे गुण आणि क्रिया उदात्त आहेत. जो कोणी त्याच्या चरित्राचे श्रवण करतो, वर्णन करतो किंवा अभिनंदन करतो त्याच्या सर्व कामना

आपोआप सफल होतात. आणि दुसन्यापासून केलेली कोणतीही अपेक्षा पूर्ण झाल्याशिवाय राहात नाही.

अशा या भरताने घडविलेली आपली ही पुरातन भरतभूमी पूर्वकाळापासून स्वर्गापेखाही सुंदर व सुखदायी म्हणून प्रसिद्ध आहे. कारण येथे दिव्यत्त्वाचे अनुष्ठान आहे. हे दिव्यत्त्व या भूमीवर भरतचक्रीच्या कर्तव्यातून आणि भरत राजषभचव्या अंतिम पुरुषार्थाच्या साधनेतूनच अवतरले आहे. मानवी जीवनातील चारही पुरुषार्थाची आराधना समतोलपणाने साधून ती पूर्णतः सिद्ध करण्याचा मार्ग भरत चक्रवर्तीनेच सर्वांना दाखविला आहे. खन्या पुरुषार्थाला उत्तम पुरुषार्थही अपवर्ग मानण्याची गरज नसते. तीनच पुरुषार्थसिद्धीचा अपूर्ण मार्ग भरताला माहीत नव्हता. त्याच्या परंपरेत अपूर्णता कधी अवतरलीच नाही. भरतपरंपरा यशदायी असल्याने येथील पुरुषार्थ साधनेचे मार्ग सर्व जगामध्ये श्रेष्ठ ठरले आहेत. हा या भूमीतील जीवनमार्ग प्रत्यक्ष पाहण्यासाझी देवही उत्सुक बनतात. हीच या भरतभूमी थोरवी होय.

वित्थण्णउ इह सिरि-भरहछेतु गंगाणइसिधुंहि विफरतु ।

जहि सरवरि उगगय पंकयाइ णं धरणिवयणि णयणुल्लयाइ ।

जहि हालिणिरु वणिवध्दणेह संचल्लहि जक खण दिव्वदेह ।

-करकण्डचरित, १/३/३, ६ व ७.

या जबूद्धीपामधील पुण्शील भरतक्षेत्रं विशाल आहे. गंगा सिंधू नद्यामुळे त्याची शोभा वढ ली आहे. या भरतक्षेत्रातील सरोवरामध्ये उमलणारी कमलपुष्टे जणू धरणीमातेच्या चेहन्यावरील उल्हसित नेत्रपल्लवीच ! येथील शेतकरी स्त्रीच्याही रु पावर भाळ्याने स्वर्गीय शरीर धारण करणारे यक्ष देखील येथला मुक कम हलवीत नाहीत.

देवतांचे अधिष्ठान

या संबंध पृथ्वीतलावर सर्वात रमणीय प्रदशे कोणता असेल तर तो भरतवर्षच होय. कारा येथे धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चारही पुरुषार्थ सफल होतात. येथील हिमालय,

सागरतीरावरील वेलावन्, सुरनंदी गंगा इत्यादीचे अस्तित्व सर्व प्रकारचे दुःख हरण करण्यास आणि मानवी जीवनामध्ये श्रेष्ठ मांगल्याची प्रतिष्ठा करण्यास समर्थ आहे. म्हणून भरतवर्ष खन्या अर्थाने सर्वसुंदर, शुभ व सुखकर आहे. ज्यांना रमणीय आणि अरमणीय यातील भेद खन्या अर्थाने समजतो ते सर्व बुद्धिवंत येथेच निवास करू इच्छितात. कारण येथील प्रदेशात इष्ट दैवताचे अधिष्ठान असून त्या मानवी सुखाना प्रेरणा देतात आणि त्याची पूर्ती करतात. धर्म व काम यांची सुसंगत संगती येथेच अढळते. दैवी प्रेरणा आणि मानवी भोग येथेच एकवटतात. केवळ मानवच नव्हे तर उच्चतर योनीतील सुर, असुर, यक्ष, गंधर्व, किन्नर, नाग, सिध्द, विद्याधर आणि इतर भूतगण सुध्दा भरतातील रमणीय निवसची अभिलाषा बाळगतात. या टिकाणी गगन-विहारी पिशाचगणानी केलेली भारतातील निरनिराळ्या पुण्यक्षेत्राच प्रशसा नवलाईची वाटावी-

उद्याम-संचरंत-तिनयन-वसभढे क वज्ञा-रवुपित्थ-बुज्जंत-गोरी-
पंचानन-रोस-वस-वितिन्न-क्षि कम-निपात-पातित-तुंग-तहिन-
सित-सिरि-सिला-सिखरो- हिमवंतो रामनीयतमो, त्ति

॥ १८ ते २० ॥

. . . वेला-तरंग-रंग-सलिल-वेवुधूत-सिसिर-मारु त- विकिरियमानेला-लवंक-
कम कोलक-कुसुम-बहल-मकरंदामुतित- मथुकर-
कलकलारावुगिय्यपमानेककेम कम-पातप-कुम-भरो इमो येव वेला-वनाभोगो
रमनिय्यतमो, त्ति ॥ २० ते २२ ॥ . . . सग्गावतार-समनंतर-पतिच्छित-नव-तिभाग-
नयन-जटा- काटापोतर-निवास-ससि-कला-निच्छूतामत-निवह-मथुर-धवल-
तरंग-रंगावली. . . पातकानि सिन्नन-मेत्तकेन येव सत-सम करानि पनस्संति। ता
स च्येय रमनीया सुरनतिड त्ति ॥ २३ ते २७ ॥

-कुवलयमाया, परिच्छेद १३९, पान ३७.

उन्मत्तपणे विहार करीत असताना शंकराच्या नंदीने फोडलेल्या डरकाळीच्या आवाजामुळे बुळ लेल्या पार्वतीच्या सिंहाने क्रोधाविष्ट होऊन आपल्या पराक्रमी पंजाच्या आघाताने हिमधवल शिखरावरील शीतल शिलाखण्ड विखरुन टाकल्यावर तर हा हिमालय अत्यन्त रमणीय दिसतो.

सागर- लाटांच्या तरंगावर रांगणा-या पाण्याच्या कंगामुळे उठणा-या थंडगार वा-याने किनायावरील वेलदोडे, लवंग व कंकोळ वृक्षाक्ष्या फुलातील विखुरलेल्या मकदंर भरपूर चाखून बेहोश इ आलेल्या भुंग्यांच्या गुंजारव येथील प्रत्येक झाडावरील फुलांच्या गुच्छामध्ये निनादीत होत असल्याने सागरतटावरील हाच वनप्रदेश सर्वात जास्त रमणीय आहे.

स्वार्गांतून अवतरल्याबरोबर एकदमच त्रिनयनाचे मस्तक, त्याचा जटाकलाप आणि तेथे निवास करणारी चंद्रकोर यांच्यावर अभिषेक वेळ्यामुळे जिचे पाणी अमृताप्रमाणे मधुर झाले आहे आणि त्यावरील स्वच्छ तरंगमाला वाहत्या रंगावलीप्रमाणे दिसत आहेत अशी ही गंगा नदी, तिच्यामध्ये केवळ अंघोळ करता क्षणीच, सर्व पापांचे निर्दालन करते. म्हणून ही सुरनदीच सर्वात रमणीय होय. ती स्वर्गांग समस्त पापहारी असल्याने देवानांही पूजनीय वाटते.

मदनभूमी मलय

भरतवर्षातील मलय पर्वताला हिमालयाची थोरवी लाभली नसेल किंवा तेथे शंकर-पार्वतीचे निवासस्थानही नसेल ! पण लैकिक सुखाच्या दृष्टीने मलय काही कमी महत्वाचा नाही, वरच्छ च ठरेल. विद्याधर -सिध्द- यक्ष यांची क्रीडास्थाने आणि प्रणयस्थाने मलयावर जितकी चटकदार वठतात तितकी इतरत्र नाही. कामदेवाची ही आवडती विहारभूमि आहे. त्याचा ध्वज दिग्विजयाला निघतो तो येथूनच पुढे फडकत जातो. मलय कामपुरुषार्थाची क्रीडाभूमी आहे. म्हणून तेथे लैकिक सुखाचे अधिष्ठान सदैव सेपन्न असते---

सुर- वहु-कड्डि य-हिस-कुसुम-मुक क पलहूससंत -कप्पलयं।

चंदण-विउवंदोलण इमुह-सीयल-पसरिय- सामीरं ॥३४८॥
 मरगय-कडय-विणिगगय-जळ त्तण-णिवंडंत-तण-णिवहं।
 फलिय -सिलसयल -पसरिय -फंस -मुणिज्जतं -णई -सो तं ॥३४९॥
 जलहरं -जल- विच्छोलिय -सुहिय -सुहासिण -मुणि -यण -समूहं ।
 सिररंतरिय णहंगण पच्छाइय दस दिसाहोयं ॥३५०॥
 इय विविह मणहरुज्जाण कणह भवणाति रइय पेरंतं।
 सुर सिध्द सुह णिवासं अच्चंत मणोहरं मलयं ॥ ३५१॥

-लीलवई, ३४८ ते ३५१.

आपले पुष्परुपी हळदय देवांगनेने कळून घेतल्यामुळे कल्पलता हळू हळू उसासे टाकीत आहे. चंदन वृक्षाच्या फांद्या डोलू लागल्याने पसरणारा वारा सुखद आणि शीतल भासत आणि (३४८). मरकत मण्यांनी मळ लेल्या कडयावर उगवलेले गवत पिकून पडत आहे. सिफटिक मण्याच्या खडकातून वाहणारा नदीचा अच्छेद प्रवाह रंगरहित असल्यामुळे केवळ स्पर्शानेच जाणता येतो (३४९). ढ गांच्या धारांनी अभिषेक झाल्यावर सुखावलेले मुनिजन सतुष्ट मनाने बसले आहेत. मलय पर्वताच्या शिखरांमधून दिसणा-या आकाशरुपी छतामुळे दाही दिशा इ आकून गेल्या आहेत (३५०). नाना रीतीने चित्ताचे हरण करणा-या या उद्यानातील लतामंडपांची शोभा सिमांतापर्यंत पसरलेली आहे. सुरगणांना व सिध्द- मिथुनांना सुखमय निवासस्थान प्रदान करणारा हा मलय अत्यंत मनोहारी आहे (३५१).

देवपर्यंत हिमालय

हिमालयावर प्रभूपासून पामरापर्यंत सर्वाचे प्रेम सारखेच आहे. तरी ते उच्च कोटीचे स्थळ सर्वांना सहजपणे लाभम नाही. तेथे गंधर्व-किन्नर-विद्याधरांची वर्दह जास्त असते. पण मानवांची अभिस्ता दांडगी. मोठमोठया राजांनी आपले शेवटचे ऋषितुल्य आयुष्य हिमालयाच्या पाठीवर कंटले. गंधर्व-किन्नरांच्या विहार-भूमीप्रमाणेच राजर्षींची तपोभुमी म्हणूनही हिमालयाची प्रसिद्धी आहे. तेथील ऋषींच्या मस्तकांवर ब्रह्मा-विष्णु-महेश या तीनही श्रेष्ठतम दैवतांचे

कृपाछत्र विराजत असते. अशा मांगल्याच्या कौतुकाचे आकर्षण कवीना वाटल्याशिवाय कसे राहील?

हर-वसह-सिंग-विलिहण-वस-पसरिय-कणय-रय-पिसंगेहि ।
अविहारविएकमेक कणिवसिज्जइ दिगगइंदेहिं ॥ २७५ ॥
गरुल-णह-कुलिस-विउडिय-कणय-सिला-वहू-सुह-णिसणेहिं ।
परिपिज्जइ जत्थ जहिच्छियासवं सिध्द-मिहुणेहिं ॥ २७६ ॥
छमुह-सिहंडि-तंडव-मणोहरुज्जाण-सुह-णिवासेहिं ।
गिज्जइ माहव-मय-मुझ्य-माणसं किण्णरगणेहिं ॥ २७७ ॥
णिसुणिज्जइ जत्थ विरिंचि-हंस-संलाव-सद्व-संवलिया ।
सत्त-रिसि-साम-णिगधोस-मासला तुंबरालत्ती ॥ २७८ ॥

-----लीलावई, २७५ ते २७८.

शंकराच्या नंदीच्या शिंगानी (सुवर्णगिरी) खरवडल्यामुळे उधळलेल्या सुवर्णकणांनी रंगलेले सर्व दिग्गज येथे एकमेकांना अलिंगन देऊन निरंतर उभे असतात (२७५). वज्ञाप्रमाणे कठीण असलेल्या नखांनी आघात करून गरुडाने निर्माण केलेल्या येथील प्रस्तर-शिळेवर सुखाने बसुन सिध्द जोडपे मनसोक र आसवपान करीत असतात (२७६). कार्तिकेयाच्या मोराचे मनोहारी नृत्य चालू असलेलया येथील उद्यानात सुखाने निवास करणारे किन्नरसमूह वासंतिक उन्मादाने मनोमनी भारावून जाऊन गाण्यामध्येच दंग राहतात (२७७). ब्रह्मदेवाच्या हंसाच्या मधुर बोलाने गुंफलेले आणि सप्त ऋषीच्या सामघोषणेची साथ लाभल्याने द्विगुणीत झालेले तंबोऱ्याचे आलाप येथे ऐकू येत असतात (२७८).

पावनप्रद अष्टापद

कैलास पर्वतावरील, जिनमंदिरांच्या विभागाला अष्टापद गिरी म्हणतात. सिद्धक्षेत्रांमध्ये त्याचे रथान सर्वप्रथम आहे. म्हणून जैनांना त्याचे मोठे आकर्षण असल्याने त्याची रत्तुती, महती

जैन साहित्यात सर्वत्र आढळे. तेथील रत्नांच्या किरणांनी सूर्य प्रकाशही द्विगुणीत होतो. उसलणाऱ्या सोनेरी प्रभेने सर्व दिशा रंगून जातात. चंद्रकांत मणी पाझरत राहिल्याने तेथील रात्रीही उजळून निघतात. अशा हया अष्टापद गिरीचा देव-किन्नरादिकांना मोह पडल्याशिवाय कसा राहील?

कथेइ कडयुग्गय-पवर-पायुवुप्पण -पउर-फल-विहवो ।

सुर-सिध्द-जक खकिणर-मिहुण-यणादिण-परिवेढो॥ ६४१ ॥

----चउप्पणमहापुरिसचरियं, ५४/६४१.

या अष्टापद पर्वतावरील काही कडयावर उगवलेल्या मोठया वृक्षांवरील फलांचे वैभव फार मोठे असते. म्हणून देव, सिध्द, यक्ष, किन्नर या योनीतील दांपत्यांचे थवेच्या थवे या पर्वतावर सदैव गर्दी करून राहतात.

प्रथमपुरी अयोध्या

सुंदर व अतिरमणीय अशा काही क्षेत्राविभागांप्रमाणे या भारतातील नगरांचीही प्रशस्ती वेधक वाटते. ही सुप्रसिध्द अयोध्या नगरी--

समुद्रं पिव गंभीरा महा-रयण-भरियां य, सुर-गिरी विय
थिरा कंचणमया य, भुवणं पिव सासया बहु-वृत्तांता य, सगगं
पिव रम्मा सुर-भवण-णिरंतरा य, पुहर्ई विय वित्थणा बहु--
जण--सय-संकुला य, पायालं पिव सुगुत्ता रयण--पदीवुज्जोऽया
य त्ति । अवि य -----
चंद-मणि-भवण-किरणुच्छलंत-विमल-जल-हीरण-भएण ।
घडिओ जीए विहिणा पायारो सेउ-बंधो ब्ब ॥

(अयोध्य आणि विनीत लोकांची निवासभू अशी) ही साकेत नगरी महासागराप्रमाणे गंभीर आणि मौत्यवान रत्नांनी खचित आहे; मेरु पर्वताप्रमाणे सुस्थिर आणि सुवर्णसंपन्न आहे; जगतीप्रमाणे शाश्वत असून विविध घटनांनी प्रख्यात आहे; स्वर्गाप्रमाणे रमणीय असून सर्वत्र देवमंदिरांनी व्यापलेली आहे; पृथ्वीप्रमाणे सुविस्तृत असून सहस्रावधी नागरिकांनी गजबजलेली आहे; यक्षनगरीप्रमाणे पूर्णतः सुरक्षित असून रत्नांच्या ज्योतीना उजळलेली आहे. शिवाय भिंतीवर मळ मिलेल्या चंद्रकान्त मण्यांच्या किरणसपुहातून उसळणाऱ्या स्वच्छ पाण्यात वाहून जाण्याची भीती वाटल्यामुळे ब्रह्मदेवाने तिच्या भोवती बांधलेली तटबंदी (समुद्रवरील) सेतूप्रमाणे शोधत आहे.

कीर्तिप्रवाही गंगा

तामाक्रन्तहरिन्मुखां कृतरजोधूतिं जगत्पावनीम्
आसेव्यां द्विजकुञ्ज जरेरविरतं संतापविच्छेदिनीम् ।
जैनी कीर्तिमिवाततामपमलां शश्वज्जनानन्दिनीं
निध्यायन् विबुधापगां निधिपतिः प्रीतिं परामासदत् ।

-----महापुराण, २६ / १५०

जिनेन्द्रांची किर्ती सर्व दिशेला पसरली होती तर गंगेचा प्रवाह पूर्व भारतात सर्वत्र पसरला होता. जिनकीर्तीने पाप धुऊन गेले होते तर गंगाजलाने धुळ वाहून गेली होती. जिनकीर्ति जगाला पुण्यमय करीत होती तर गंगा पात्रभूमी स्वच्छ करीत होती. श्रेष्ठ ब्रतिक जिनांची सतत सेवा करीत होते तर गंगाप्रदेश पक्षी आणि गजकुलांनी निरंतर गजबजलेला होता. जिनकीर्ति संसार-दुःख नष्ट करण्यास समर्थ होती तर गंगा सूर्यकिरणांचा ताप दूर करीत होती. जिनकीर्ति सुविशाल, कर्मरहित आणि लोकांना निरंतर आनंद देणारी होती तर गंगेचा प्रवाह ही विस्तृत,

निर्मळ आणि सदासर्वकाळ आनंदकारक होता. याप्रमाणे सुरसरिता जिनेन्द्रांच्या कीर्तीप्रवाहाच्या तुलनेत समान दिसल्याने लक्ष्मीपती भरतवक्रीला परमानंद झाला.

वैभवशाली मगध

अथास्त जम्बुविटपिच्छलेन द्वीपेषु गर्वोन्नतमस्तकस्य ।
द्वीपस्य भर्माभरणेऽत्र खण्डे रत्नायमानो मगधाख्यदेशः ॥ २२ ॥
यद्भूधरा भूतलसेव्यपादा भूपा इवाक्रन्तदिगन्तरालाः ।
इन्दन्ति मत्तद्विपकैरवाक्षिकस्तूरिकाकाञ्चनरत्नखड्गैः ॥ २३ ॥
यस्योर्वरासारगुणस्य मूर्ताः पुञ्जा इवाभान्ति समंततोऽपि ।
तिलातसीकोद्रवमुद्गमाषगोर्धू मवल्लक्षवशालिशैलाः ॥ ३३ ॥

मुनिसुब्रतकाव्य, १/२२,२३ व ३३.

या अभिमानास्पद जंबूव्यापामधील भरतक्षेत्र सर्व खण्डामध्ये सुवर्णालंकार. प्रमाणे विलसत असून तेथील मगधदेश रत्नाप्रमाणे देदिप्यमान आहे (२२). तरुण ऐरावत, कमलनयना शाची, सुगंधी कस्तुरी, तेजस्ची शांतकुभ, रत्नाचा माळा अशा वैभवांनी संपन्न असलेल्या शक्रप्रमाणेच मदोन्मत हत्ती, कमळांचे ताटवे, कस्तुरी मृग, कांचनकूट, रत्नाखात, गेंडयाचे कल्प इत्यादीच्या समृद्धीमुळे येथील पर्वतराज संपन्न वैभवाचे इन्द्र आहेत. (२३). अवती भेवती पसरलेल्या तीळ, जवस, कोळू, मृग, उडीद, गहू, वाल इत्यादी हिरव्यागार शेतांनी वेढ केले पर्वत म्हणजे मगधदेशातील वर्षालक्ष्मीने दिलेल्या शिलकी संपत्तीचे मूर्तिमंत राशीच उंचावत आहेत असे वाटते (३३).

त्रिलोकसुंदर दक्षिणापथ

पुष्कळ वेळा दक्षिणापथाला विनाकारण कमी लेखण्यात येत असते. तिकडील पुराणकाळचा प्रमुख राजा रावण हा रामाच्या विरोधी असल्यानेच केवळ तिकडील लोकांना अनार्थ किंवा राक्षस वंशातील प्रजा समजणे चूक आहे. भरतवर्षातील हा भाग कोणत्याही अर्थाने हीन ठरत नसून उलट तो स्वर्गातुल्य आहे ---

बहु रयणायर कलिओ सुरुव वियरंत दिव्य जुवळ जणो ।

विबुहयण समाइण्णो सगगो इव दम्भि खणो सहद ॥

- कुवलयमाला, पा. १०४,

भरतवर्षातील हा दक्षिणेकडचा प्रदेश विविध प्रकारच्या रत्नांच्या राशीनी समृद्ध आहे. तेथे विरहत असणा-या रूपवती युवती स्वर्गागणाप्रमाणेच भासतात.

तेथे बृहस्पतीसारख्या विवानांचीही उणीव नाही. त्यामुळे हा दक्षिणापथ प्रत्यक्ष स्वर्गाप्रमाणेच विलसत आहे.

स्वतःतिकडे जाऊन तंथील किनारी प्रदेश पहिल्यांदाच प्रत्यक्ष पाहणा-या एका प्रवाशाची पुढील अनुभूती आणि त्याची प्रशस्ती किती भावस्पर्शी आणि मनोवेधक आहे ते पहा. काश्मीरच्या निसर्ग- सौदर्याचे प्रथम दर्शन होताच शहाजहान बादशाहाने घाहो ! स्वर्ग स्वर्ग ज्याला म्हणतात तो हाचड या अर्थाचे जे उद्गार कळ ते त्याच मनःस्थितीची अनुभूती येथेही आढळे---

तथ गओ जाव पेच्छळ मरगय मणि कोटिटमयलं णाणाविहं
कुसूम रेहिरं सरय समए विय बहुल पओसे णहंगणां। तं च
पेच्छिऊण चिंतिंयं अणेण इ घाहो एवं किर सुवळ सत्येसु
जहा देवा सगगे णिवसंति, ता ण ते सुदरांसुंदर - विसेस- जाणया ।
अण्णहा इमं पएसं तेल्लोकक इ सुंदरं परिच्छइऊण सगगे ण णिवसंतिड॥

कुवलयमाला, पान, ७० ओ०२२-२४.

तेथे जाऊन पाहतो तो कृष्णपक्षातील रात्री विलसणारे तेथील तारांगण पाचूंनी मळ विलेल्या फरशीप्रमाणे किंवा नाना प्रकारच्या फुलांनी नटलेल्या शरदश्रीप्रमाणे आल्हाददायक वाटले. ते पाहताच त्याला पटले की- घ्देव स्वर्गात राहतात असे सर्वच शास्त्रग्रंथ एकमुखाने सांगतात, ते जर खरे असेल तर त्या देवांना सुंदर आणि असुंदर यातील फरकच समजत नसला पाहिजे! नाहीतर त्रिलोकामध्ये अंत्यंत सुंदर असलेल्या या एकमेव (वेलावन) प्रदेशाला सोडून स्वर्गात राहणे त्यांनी पसंतच केले नसते! ड

योगक्षमेचा आदर्श

मत्स्यन्याय व विषमता टाळण्यासाठी आणि जीवनातील योगक्षेम मंगलमय करण्यासाठी सर्वोदयी कल्याण भावना पोसवणे हा मानवधर्म आहे. या धर्माचारातील घजगा आणि जगण्यास मदत कराउ या मंत्राची सिध्दी सफल होण्यासाठी ध्यादहिंदं कादव्यं जइ सम कळ परहिंदं च कादव्यं! ड ही योगक्षेमाची प्रक्रिया अंगीकारावी लागते. परहितक्षमता म्हणजेच महान मानवता! यासाठी संस्कारी जीवनश्रद्धा रुजवावी लागते. अशाच मानवी श्रद्धेने प्रेरित झालेल्या जीवनसाधनेत नाभि -ऋषभ- भरत संस्कृतीची प्रणाली सफल झालेली दिसते. त्याजील उपजीविकेची धारणा आजही आदर्श ठरते.

सर्व शास्त्रांमध्ये वाडःमयाला आणि वाडःमयामध्ये लिपिविन्यासाला जसे आद्य स्थान आहे तसेच संपूर्ण जीवनव्यवस्थेमध्ये आजीविकेच्या सिध्दीसाठी अर्थशास्त्राला प्राधान्य आहे. म्हणूनच भगवान ऋषभनाथानीही ज्येष्ठपुत्र भरताला अर्थशास्त्राचे योग्य धडे दिले होते (महापुराण, १६/११९). जीवनव्यवस्थेसाठी व संघर्षपरिहारासाठी अर्थशास्त्राचा व समाजशास्त्राचा अभ्यास अंत्यंत प्रणालीचा उपदेश केला (महापुराण, ४२/२०४). ऋषभनाथांनी शिकविलेल्या अर्थशास्त्राचे स्वरूप नेमके काय होते याचे स्पष्टीकरण त्याच ग्रंथात विपुल मिळते. याच महापुराणाच्या समग्र

अभ्यासावरुन स्पष्टपणे प्रतीत होते की त्या अर्थशास्त्रीय विचारामध्ये केन्द्रवर्ती लक्ष्यबिंदु म्हणून मानव व मानवी जीवनातील मांगल्य यालाच प्रधान स्थान मिळाले आहे. मानवाची धनप्राप्ती संप्राप्त संपदेच्या विनियोगातून भैतिक गरजांची पूर्ती तसेच हितसुखाची आणि मानवी कल्याणाची सिध्दी साधण्याचा विधी हा त्या शास्त्राच्या अध्ययनाचा मूळ गाभा आहे ---

स तु न्यायोऽनतिक्रम्या धर्मस्यार्थसमर्जनम् ।

रक्षणं वर्धनं चास्य पात्रे च विनियोजनम् ॥

-महापुराण,४२/१३.

प्रसिद्धी अर्थशास्त्रज्ञ प्रा. उदयप्रकाश श्रीवास्तव यांनी प्रारंभिक अर्थशास्त्र (लाईट हाऊस पाटणा, १९६८) या आपल्या ग्रंथातील पान २६९ वर अर्थशास्त्राच्या स्वरूपाच्या संदर्भात म्हटले आहे की- अर्थशास्त्र एक सामाजिक जीवनाची विचारपद्धती असून त्यामध्ये उत्पादन अपभोग विनिमय आणि वितरण या विस्तृत क्षेत्रातील मानवी व्यवसायांच्या अभ्यासाचा अन्तर्भाव होतो. या सर्व आधुनिक विचारतंत्राशी महापुराणातील विधाने किती सुसंगत आहेत!!
(महापुराण, १६/११९, १६८, २४२इ.)

योगक्षेमाचा मूलाधार

पृथ्वी पार्थिव द्रव्ययानी संपन्न असली तरी मनःपूत संपत्ती हस्तगत करण्याची साधने मात्र मर्यादितच राहतात. म्हणून दुर्लभता अभाव आणि विषमता अशा अडचणीशी ससामना संदैव कररावा लागतो. अनिवार्यता प्राथमिक गरजांची आवश्यकता आणि त्यांच्या पूर्तीसाठी मर्यादीत साधनांचा प्रसंगानुरूप निर्दोष उपयोग या संदर्भातील अभ्यास म्हणजेच जीवितानुयोगाचे सिणदांत होत. जीवन सुखी समृद्ध व सन्तुष्ट बनविण्यासाठी न्यायमार्गाची प्रतिष्ठा कारुन ती कटाक्षाने सांभाळावी लागते. समाजामध्ये घडणा-या सर्वच उलढ लीवर आर्थिक व्यवहाराचा परिणाम होत असलेला दिसून येतो. संपत्तीचा संबंध जीवनरक्षणाशी निगडीत असल्याने तिच्याकडे दुर्लक्षणी करता येत नाही आणि कितीही प्रयत्न करून भोग साधनांची विपुलता सदा सर्वकाळी व सर्व

ठिकाणी राखून ठेवता येत नाही. ही मानवी अपूर्णता आहे. म्हणून संघर्ष अटळच राहतो. या संघर्षातून जीवनाश न होता सर्वाचे रक्षण व्हावे हा उद्देश मानवी हिताचा असल्याने जीवित-साधनांच्या विषमतेतील प्रमाण कमीत कमी करण्यासाठी आणि तसे करीत असताना बौद्धिक पावित्र्याचे रक्षण होण्यासाठी विवेकाची अत्यन्त गरज आहे. म्हणून जैनांच्या जीवनश्रद्धेत या विवेकाला विशिष्ट महत्व प्राप्त झाले आहे.

प्रत्येक भोगवस्तूच्या परिपूर्ण उपयोगितेचा पुरस्कार व व्यर्थ संचयाचा परिहार हा यथा विवेकाचा मूळ गाभा आहे. यासाठीच विनियोगरहित पदार्थाना संपत्ती मानलेली आहे ---

रत्नानि ननु तान्येव यानि यान्त्युपयोगिताम् ॥

-महापुराण, ३७/१९..

पदार्थाची उपयोगिता ठरविणे, जीवनाश्यक गरजा भागविण्यासाठी भोग्य सामग्री निर्माण करणे,आणि ती वढ विणे हाच अर्थशास्त्राचा मूल सिध्दांन्त. उत्पादन, उपभोग विनियम आणि वितरण इत्यादी विचार याच सिध्दांन्ताची अंगोपांग होत. उपयोगितेची वढ म्हणजेच मूल्याची वृद्धी. पूर्थीच्या पोटातील असंपादित खडे या विचारानुसार खरी रत्ने किंवा संपत्ती नव्हे.

मात्र ही उपयोगिता जशी शारिरीक असते तशीच ती मानसिकही असते असंप्राप्तीमुळे शारिरीक आणि मानसिक अशा दोन्ही क्षेत्रात वेदना निर्माण होतात. त्यातून सामाजिक अशांतता वैषम्य क्षोभ अभिचार अनाचार इत्यादी अनैसर्विक संकटे निर्माण होतात. जीवनात या उपयोगितेला फारच महत्व असल्याने सामान्य मनाचा तोल सुटतो आणि द्रव्यसंबंधी अति मोह,आकर्षण,अनुरराग, लालसा इत्यादी भावना वढ तात, पण त्या प्रमाणात संप्राप्ती दुर्लभ ठरते. आणि अशाच अपयशाने व्देष, मत्सर , द्रोह , संघर्ष इत्यादी सामाजिक विखार जन्मला येतो. अशा प्रसंगी प्रीती आणि अप्रीतीच्या भावनांचा तोल सांभाळण्याससाठी विविक व न्यायावृत्ती याशिवाय अन्य उपाय उपलब्ध नाही. सामाजिक शांती व समता यातील तरतमभाव विवेक आणि

न्यायवृत्ती यांच्या कमी जास्तपणावरच अवलंबून असतो. भोगाकांक्षा अनंत आहे तर पूर्तीची साधने मात्र त्या मानाने अत्यल्प आहेत. अशा प्रसंगी समग्र इच्छापूर्ती मानवी शक सीच्या आवश्यक्यात येत नाही. यास्तव जीवनामध्ये विवेकाची व न्यायवृत्तीची मानवी शक सीच्या आवश्यक्यात येत नाही. यास्तव जीवनामध्ये विवेकाची व न्यायवृत्तीची गरत फार मोठी असून ती कधीही न संपणारी आहे (महापुराण,४९/१५८). मानवी जीवनक्षेत्रातील अशा यशामुळेच भरत चक्रवर्तीला अग्रेसरत्व प्राप्त होऊ शकले.